

Croatica XXI (1990) — 34 Zagreb

Izvorni znanstveni članak

Fra Ignacije Gavran

**BOSANSKOHERCEGOVAČKI FRANJEVCI
I HRVATSKA KULTURA**

(Predavanje na Zagrebačkoj slavističkoj školi, 27. 7. 1991)

UDK 886.2(091)

Bosanski su franjevci tijekom sedam stotina godina svoga postojanja presudno utjecali na oblikovanje hrvatske kulture. Među mnogobrojnim oblicima njihova idealističkog zalaganja za duhovno održanje hrvatskoga naroda posebno se ističu: 1. utjecaj na jezik, 2. razgranato književno stvaranje, te 3. franjevačko osnovno i srednje školstvo.

Vi se danas vjerojatno po prvi put susrećete u nekom predavanju s pojmom bosanskohercegovački franjevci i Bosanska provincija. Potrebno je, čini mi se, prije nego što kažem bilo što drugo razjasniti tu riječ. Bosanska provincija skupina je od kojih dvjesto do trista redovnika, mahom svećenika, koji rade kao župnici i kapelani u Bosni. Ta ustanova ima dugu prošlost od sedam stoljeća, pa je ona jedina koja na tlu Bosne nepretrgnuto djeluje od srednjeg vijeka do danas. Kroz dva stoljeća (tj. u 16. i 17. st.) ona je pokrivala najveći dio hrvatskih krajeva i prostirala se od Jadrana na jugu do Budima i Temišvara na sjeveru. Po svom dušobrižničkom pozivu njezini su članovi bili i još i danas jesu usko povezani sa širokim slojevima naroda. Stoga je razumljivo da su upravo oni povezivali ljude raznih krajeva u jedinstvo i pružali im iste određene oblike mišljenja i čuvstvovanja, iz kojih i nastaju kulturne tvorevine.

Za bosanskohercegovačke franjevce važno je napomenuti da su oni više od četiri stoljeća djelovali pod turskom vlašću, pa se njihova provincija zajedno s Turcima širila i sužavala. Bosanski su franjevci našli načina da djeluju i pod turskom vlašću, jer su od sultana osvajača Mehmeda II. isposlovali povelju, kojom im je bila zajamčena sloboda vjeroispovijedanja i djelovanja. Zahvaljujući tome mogli su franjevci a tako i njihovi vjernici kroz prvih pedeset godina turske vlasti živjeti relativno mirno i sređeno. No kad je početkom 16. st. započelo novo tursko širenje prema europskom sjeveru i zapadu i ratovanje s kršćanskim državama, njihov se položaj vrlo pogoršao. Za Bečkoga rata (1683—1699) stanje je zbog turskih nasilja u samoj Bosni postalo jedva izdržljivo, dok su krajevi preko Save i oni uz more postali slobodni od Turaka. Ti su se krajevi stoga, nakon neklih četrdesetak odn. šezdesetak godina odvojili od Bosanske provincije u nove, zasebne jedinice. Ipak, 150—200 godina života u istoj ustanovi ostavilo je dubok osjećaj zajedništva svih tih krajeva. Kod drugih naroda osjećaj jedinstva stvarao se pripadanjem istoj državi a kod Hrvata ga je u dobroj mjeri stvarala objedinjenost u istoj redovničkoj provinciji.

Budući da su kulturne djelatnosti mnogostrane, nemoguće je — u jednom predavanju — obuhvatiti sve. Istaknut ću ovdje stoga samo troje: djelovanje franjevacu 1) na području jezika, 2) na književnom polju, i 3) na promicanju osnovnog školstva. Svjesno ispuštam vjersko-moralno djelovanje, rad na umjetnostima (graditeljstvu, likovnoj i muzičkoj umjetnosti), liječništvu, gospodarstvu i mnogočem drugom.

1. Utjecaj na jezik

U 15. i 16. st. s pravom se kod Hrvata govori o književnom stvaranju, ali je ono izdijeljeno na mala područja: dubrovačko, hvarsko, zadarsko i sjevernohrvatsko. Svako od njih imalo je svo-

je jezične posebnosti, pa je malo (a ponekad — i nimalo) djelovalo na druge. Nije se stvorio jezik kulturnog općenja cijelog naroda. U 17. i 18. st. (iako je tada situacija bila krajnje nepovoljna) starije se znatno izmijenilo: tada se započinja priznavati iste norme, kojih se uglavnom svi drže.

Koji je bio uzrok te neočekivane promjene?

Bilo ih je više, a jedan od glavnih bilo je djelovanje jedne dosad podcijenjene književnosti, didaktičkih vjerskih knjiga, koje su pisali velikim dijelom članovi Bosanske franjevačke provincije, bili oni iz same Bosne, ili iz Dalmacije, ili iz Prekosavlja. Oni su se školovali u istim školama, službovali po istom golemom području,¹ međusobno općili i tako poprimali zajednički način izražavanja. Njihova djela (propovijedi, katekizmi, molitvenici, razmatranja, pastoralne upute, teološki i povijesni spisi, pa i pjesme) bila su mnogobrojna.

Razlika između ranije književnosti, namijenjene stanovnicima obalnih gradova, pretežno gospodarima i vladikama, i ove nove, franjevačke, namijenjene seljaku i rudaru, obrtniku i ponekom trgovcu, vrlo je velika. Prva je rađena za elitu, profinjena je i brušena, ali je ograničena na malen broj ljudi. Druga književnost, namijenjena velikom broju priprostih ljudi, ide za tim da bude što jednostavnija i što razumljivija. Stoga je ona i bila uvelike prihvaćena. Djela prve, elitne vrste, ili su ostala u rukopisu ili, ako su tiskana, bilo je to jednom ili dvaput; čak je i *Osman* morao čekati blizu dvjesto godina da bude objelodanjen po prvi put. Kod druge, popularne vrste, nerijetko se susrećemo s brojnim izdanjima: Divkovićev tzv. »mali« *Nauk karstianski* tiskan je trinaest puta, ne računajući skraćena izdanja; Bandulavićeve *Pištrole i evanđelja* tiskane su petnaest puta, ne računajući slavonske prerade Kesića, Pavića i Lanosovića; Posilovićev *Cviet od kriposti* tiskan je četiri puta, Margitićeva *Ispovid karstianska* pet puta, Babićev *Cvit* sedam puta. Lastrićev *'Od' uza me* četiri puta, isto toliko i opsežne Filipovićeve *Propovijedi* i Miletićev *Nauk karstianski*. Najveći domet postigao je Kačićev *Razgovor ugodni*, koji je do danas doživio 64 izdanja. Osim toga, tekst ovih djela dolazio je do vjernika i usmeno, nastupima propovjednika ili prilikom pouke, učenjem molitva, i to iz nedjelje u nedjelju, iz godine u godinu, kroz stoljeće pa nekad i dva. Zračenje na narod bilo je kod ove druge književnosti u najmanju ruku stoput veće.

Koje čudo onda da se jezik kojim su pisana ta djela tako nametnuo?! I danas smo svjedoci goleme snage radija i televizije, djelovanja škole i vojne službe na svagdanji govor. Takvu je snagu imao nekoć ovaj tip književnosti.

---

¹ Lastrić, i toliki drugi, služi kao profesor u Požegi; Papić kao župnik u Beogradu i župi Bački.

Pri tome stvaranju zajedničkog jezika središnje je mjesto dato, zbog njegova položaja i njegove ljepote, bosanskom jeziku, iako je on bio obogaćen s jedne strane posuđivanjem iz riznice dubrovačke književnosti, i stare čakavske i kajkavske književnosti. To je lako dokazati. Već Divković preuzima Vetranovićevo *Posvetilište Abramovo* a Bandulavić polazi od čakavskih glagoljaških predložaka. Bosanac fra Nikola Lašvanin prenosi u bosanski jezik Vitezovićevu kajkavski pisanu *Kroniku*, a to isto čini i Dalmatinac fra Andrija Kačić u svojoj *Korabljici*; fra Pavao Papić služi se kajkavski obilježenim *Videnjem sv. Bernardina*.

Tako se stvorio prozni jezik, kojega u 15. i 16. st. u književnim djelima gotovo i nije bilo, jer su sva djela iz toga vremena bila sastavljena u stihu. Sada se ljudi uveliko trude oko narodnog nazivlja za filozofske i teološke pojmove,² ali isto tako i za prijeko potrebno nazivlje gramatike i povijesti, prava i uprave. Taj napor nastavljaju dalje franjevci ostalih provincija i drugi hrvatski redovnici (pavlina i isusovci) pa je tako bilo moguće da dubrovački franjevac fra Joakim Stulli stvori svoj gorostasni rječnik od šest svezaka.

Ovo nastojanje oko jedinstva jezika, na periferiji je bilo sasvim svjesno. Tako se Istranin, provincijal Bosne—Hrvatske, fra Franjo Glavinić u 1. polovici 17. st. trudi da bude razumljiv svim vjernicima od Istre do Drine te od Budima do Jadrana. Njemu samome to je prilično slabo pošlo za rukom, ali su taj cilj kasniji franjevci (Margitić, Lastrić, Babić, Kačić, Filipović) u velikoj mjeri ostvarili. Njihovo usmeno i pismeno djelovanje prenijelo je štokavsko narječje na područje čakavskog, pa dijelom i kajkavskog, a s time i svijest da se radi o istom jeziku. Nered u tadašnjem prapovisu znatno je ometao ovo ujedinjavanje, ali je franjevačka bosanska ćirilica u 18. st. imala dobro ujednačenu ortografiju; i latinički pisci približili su se malo pomalo, u Slavoniji, u doba prije Preporoda, onome što je kasnije predlagao Ljudevit Gaj.

2. Književno stvaranje

Bosanskohercegovački franjevci stvarali su književna djela, književna — u širem smislu te riječi, kroz nekoliko stoljeća. Iz 16. i 17. st. poznajemo fra Matiju Divkovića, fra Pavla Posilovića, fra Pavla Papića, fra Ivana Ančića i — pri samom kraju 17. st. — fra Stjepana Margitića. U 18. st. valja istaknuti pisce propovijedi, naučnih i znanstvenih djela: fra Filipa Lastrića, fra Tomu Babića, fra Lovnu Sitovića, fra Grgu Ilića, fra Marka Dobretića, te sastavlja-

---

² Da se shvati problem, dovoljno je navesti primjer fra Pavla Papića, koji za latinsku riječ »conscientia« nema domaće zamjene nego se služi talijanskom »košnjencija«.

če triju poznatih samostanskih ljetopisa (fra Nikolu Lašvanina, fra Bonu Benića i fra Marijana Bogdanovića). U 19. st. najpoznatiji su, iako ni izdaleka nisu jedini, Ivan fra Franjo Jukić, fra Grgo Martić, fra Petar Bakula i fra Antun Knežević, te nekoliko sastavljača latinskih pjesama. U 20. st. ima također znatan broj pisaca.

U najvećem dijelu svoje povijesti (tj. do sredine 19. st.) nije dan bosanski franjevac nije proizveo neki isključivo beletristički tekst, djelo kojemu bi jedino umjetnička ljepota bila svrhom, nego su pisali didaktičke, prvenstveno vjerske knjige: propovijedi, religiozna razmišljanja i pjesme te izlaganja raznih struka na latinskom, hrvatskom i ponekad talijanskom jeziku.

Književni historičari su, začudno, maćuhinski ocjenjivali ove proizvode; gledali su ih svisoka i jedva se udostojali samo ih i spomenuti. Ponekad sam se pitao, jesu li neki od njih uopće i čitali navedena djela izuzev njihovih predgovora te nasumce uzetih dviju ili triju stranica. Ako bi oni ponekada štogod pohvalna i istaknuli, redovno su to bili samo primjeri, zgrade ili — kako ih sami bosanski pisci nazivaju — »prilike«. Kritički osvrt nerijetko se sastojao u optužbama zbog nekritičnosti, lakovjernosti, praznovjerja; o književnim kvalitetama ne bi često rekli ni riječi.

Taj je stav, čini mi se, pogrešan. Propovijed biskupa Bossueta, ili, da segnemo dalje u prošlost, sv. Bernarda, sv. Augustina, sv. Ivana Zlatoustog, može izdržati poređenje s bilo kojim velikim književnim djelom, jednako kao što ga u antici mogu izdržati govori glasovitih govornika Grčke i Rima. Zašto ne ocjenjivati ove proizvode prema kriterijima koji važe upravo za govorništvo i za didaktičku književnost? A kad prihvatimo taj pristup, pa stvarno čitamo recimo fra Filipa Lastrića, lako ćemo ustanoviti da on govori jasno i živo, da sjajno ostvaruje kontakt sa slušateljima svojim blagim humorom, da vjerno crta život kakav se tada odvijao u seoskoj kolibi ili na polju, u prirodi. Teško je naći pisca koji se može natjecati s njime u živo ocrtanim prizorima iz prirode i čovjekove djelatnosti. Njemu je sličan također i Margitić i rodonačelnik bosanske književnosti fra Matija Divković i nekadašnji članovi Bosanske provincije fra Jeronim Filipović i fra Tomo Babić, pa također, svojim izvanredno jasnim izlaganjem nauke, fra Marko Dobretić i fra Augustin Miletić. Ti su ljudi znali naći pristup do srca slušalaca i uzdignuti priprostu seljačku dušu do uzvišenih osjećaja. Što zato, ako je krajnji cilj ovog izražavanja bio da ono ljude približi Bogu i da ih moralno oplemeni?! Hoćemo li podcijenivati Lukrecijevu veličanstvenu pjesmu zato što ona zauzeto slavi i propagira Epikurov nauk, kad je — unatoč tomu — ona prava poezija?! Kad propovjednici slabo obave svoj posao, tada s pravom odbacujemo njihove proizvode kao smeće; ali, ako oni iznesu vjerske misli s osjećajem, pametno, uvjerljivo i stvaralački, onda je pravo da se njihovo djelo prizna kao literatura. Posvuda treba da bude mjerilo kvaliteta.

U 19. st. situacija se znatno izmijenila. Po prvi se put tada i bosanski franjevci upuštaju u pisanje djela koja nisu vezana za vjerske ciljeve i pišu o onome što bismo mogli nazvati čistom literaturom i izlaganjem autonomnih svjetovnih sadržaja.

Takvi su bili fra Grgo Martić, takav je i Ivan fra Franjo Jukić, takav je kod Hercegovaca fra Petar Bakula, da ne navodimo mnogo drugih.

Martićevo je pjesništvo nastalo u vrijeme našeg zakašnjelog romantizma, kad je narodna pjesma mnogim našim ljudima važila kao neosporan uzor, u koji književnici treba da se ugledaju. Stoga je i njegovo stvaranje krenulo upravo tim pravcem. Obdaren neobičnom lakoćom pravljenja stihova, on ih je proizveo preko sto tisuća. Glavno mu djelo *Osvetnici* u stvari je skup više cjelina, povezanih između sebe samo općom idejom borbe za slobodu te vremenom događanja i mjestom zbivanja (Bosna i Crna Gora). Pojedine dijelove (kao što su Obrenov i Luka Vukalović) možemo prihvatiti kao dobra ostvarenja; inače je u mnoštvu (ponekad jeftinih) stihova teško izdvojiti zaokružene, skladne cjeline. U putopisima te u svojoj prozi (*Zapamćenja*) Martić je dao vrijedan doprinos i opravdao ocjenu da je najznačajniji bosanskohercegovački književnik svoga vremena.

Ivan fra Franjo Jukić odmah se od početka okanio pjesnikovanja jer je uvidio da za to nema dara. Svoju unutarnju vatru prenosio je na druge prozom bilo da se radilo o manifestima i spomen-spisima, bilo da je pisao putopise i znanstvene prikaze. U tome je on, u zaostaloj turskoj pokrajini, bio najveći i pionirski radnik. On je tvorac prvog bosanskog časopisa, značajnog zemljopisa i povjesnice Bosne, inicijator nesuđenog bosanskog književnog društva i mnogih drugih stvari, kojima je obilno ispunio svoj kratki (39-godišnji) život, od kojeg je dobar dio proveo kao prognanik izvan Bosne.

U opsežnom opusu hercegovačkog franjevca fra Petra Bakule, gdje ima knjiga pisanih hrvatski, latinski i talijanski, treba napose istaknuti dvije: njegov latinski pisani prikaz Hercegovine sredinom 19. st., velike dokumentarne vrijednosti, i njegov talijanski pisani spis *I martiri francescani di Erzegovina*, koji djeluje izvanredno potresno. Tome je djelu sličan i prikaz upravljanja Ali-paše Stočevića Hercegovinom, napisan u stihovima ali podjednako potresno.

O 20. stoljeću, iako ima znatan broj imena, neću ovdje govoriti.

3. Franjevačko osnovno školstvo

Do 19. st. briga bosanskih franjevaca na području školstva bila je usmjerena na školovanje vlastitoga podmlatka, budućih franjevaca. To se školovanje često svršavalo izvan Bosne pa također

u inozemstvu, gdje su neki istaknutiji kandidati i predavali na školama u kojima su završili studij (npr. Dobretić, Miletić, Barišić). Čim je to bilo moguće zbog izvanjskih prilika, početkom 18. st., Bosanska je provincija otvorila niz vlastitih visokih škola, no o tome ovdje ne mislim govoriti. Iako je i to vanjsko školovanje i uspostavljanje vlastitih srednjih i viših škola sa stanovišta kulture značajno, ipak je to prvenstveno unutarnja stvar same Provincije. Ovdje treba iznijeti kako su franjevci organizirali za turskog vremena osnovno školstvo za svoje vjernike.

U 19. st. nastao je među franjevcima pravi pokret da se stvori osnovno školstvo za bosanske Hrvate-katolike. Turske su vlasti u Bosni bile sasvim ravnodušne prema tome: mislile su — ako raja bude školovana, ona više neće biti pokorna. Zato su se franjevci morali sami snalaziti. Bili su svjesni da je bez opismenjavanja nemoguće ostvariti bilo koji drugi napredak — bilo ekonomski, bilo kulturni ili politički.

U privatnoj sferi nešto je u tom pravcu pokušao biskup fra Augustin Miletić, kad je izdao uz svoj *Nauk krstjanski* također *Početak pismenstva*; to je pretpostavljalo održavanje neke vrste analfabetskih tečajeva i poticalo da se oni drže. Prvu školu u pravom smislu osnovao je g. 1823. fra Ilija Starčević u Tolisi. Nažalost, taj plemeniti pothvat nije bio duga vijeka: ugušen je ustankom Husejina Gradašćevića i nešto kasnije velikim sporom Provincije s biskupom Barišićem. No kad su se prilike koliko toliko smirile, polovicom 19 st., čitav niz zauzetih franjevaca (Jukić, Martić, Šunjić, Karaula, Nedić, Josić, Kujundžić, Perišić i mn. dr.) otvaraju g. 1852. najprije šest a već 1855. trinaest škola s 550 učenika. God. 1857. bilo je izgrađeno sedamnaest skromnih školskih prostorija, iako je škola bilo dvaput toliko. God. 1868. zaključili su franjevci otvoriti osamnaest novih škola... Tako je došlo da su bosansko-hercegovački franjevci nakon okupacije predali državnim vlastima 54 škole sa 2.295 učenika, i to katoličke djece osim pravoslavne i židovske.

Gotovo u svima njima predavači su bili franjevci; samo u tri škole predavali su civilni učitelji. Predavali su besplatno, uz vršenje svojih redovnih dužnosti. Uz to su morali iz ničega stvoriti kakav takav školski namještaj i pribaviti knjige i pribor za djecu; za najsiromašnije je trebalo nabaviti i opančice i štogod haljinice, da u školi ne budu polugoli.

Odakle u bijednoj Bosni sredstva za to? Od vjernika ih nisu mogli očekivati, jer su oni najvećim dijelom bili siromašni kmetovi. Isposlovali su skromnu potporu od 1.500 forinti od austrijske vlade, kojoj su zbog toga morali slati godišnje izvještaje. Ta svota (jedna mjesečna plaća dobro plaćenog činovnika) bila bi možda dovoljna za jednu školu ali je na nekoliko desetaka škola mogla otpasti tek poneka mrvica. Valja spomenuti da je i francuska vlada slično pomagala.

U školama se poučavalo po Lancasterovu sistemu tj. uz učitelje poučavala su i naprednija djeca svoje manje uspješne sudrugove. Ivan fra Franjo Jukić piše da u njegovoj školi u Varcar Vakufu uz katoličku djecu uče i pravoslavna, pa čak i tri oženjena pravoslavna đakona.

Tako su iz ničega ovi idealisti stvorili školstvo, u kojem su — iako u Bosni najmalobrojnija skupina — bili na prvom mjestu.

Navedimo još jedan značajan pothvat, nastao u Hercegovini.

Iako su se bosanskohercegovački Hrvati nadali da će se pod Austrijom ubrzo izjednačiti u pogledu pismenosti s ostalim dijelovima Monarhije, to se nije dogodilo. Austrija je u Hercegovini kroz 30 godina otvorila svega 20 škola pa je pred I. svjetski rat broj nepismenih bio iznad 80%. U takvoj situaciji hercegovački franjevac fra Didak Buntić započeo je oko 1910. svojevrjne seljačke škole, nezavisno od države. U njima su pismeni ljudi poučavali nepismene prema uputama koje bi dobili na svojevrsnom tečaju i prema posebnim pravilima. Tako je osnovano više desetaka škola, pa je u samom širokobriješkom kraju kroz pet školskih godina školovanje završilo 4.795 učenika (uglavnom odraslih mladića i djevojaka, ali također i starijih ljudi i djece). Program nije bio samo opismeniti ljude, nego im također pružiti i druga osnovna i potrebna znanja. Nastava se održavala u večernjim satima, jer su ti nepismeni ljudi tokom dana bili itekako zaposleni. Uspjeh koji su učenici pokazivali na javno održanim ispitima zadivio je ljude. Od Hercegovine pokret se djelomično proširio i na Bosnu. Duša toga pokreta bio je fra Didak, a uz njega golem broj franjevac.

Svjetski rat i njegove nevolje prekinuli su ovaj koristan pothvat, ali je kroz onih pet šest godina djelovanja bilo opismenjeno blizu 20.000 ljudi. Nepismeni su prihvatili ovo obrazovanje kao žedan vodu.

Između dva rata ponovno su pokušali da obnove ovaj rad po Bosni i po Hercegovini ali su rezultati bili skromniji.

* * *

Na koncu ovog izlaganja valja naglasiti da su ovdje iznesena samo tri odsjeka franjevačkog djelovanja a mnogi drugi naprosto su zaobiđeni. Takvo je npr. vjersko-odgojno djelovanje, koje je od sržne važnosti za narod pa i pojedinca. Bilo je važno i praktično djelovanje franjevacu u ulozi narodnih odvjetnika i savjetnika, pa nerijetko i liječnika. Važno je njihovo posredovanje umjetnosti. Jedino su oni, osim običajne narodne, nje govali glazbu po samostanskim crkvama ili širenjem religioznih pjesama (*Zdravo tijelo, Gospin plač* i dr.). U graditeljstvu oni se kroz velik dio svoje povijesti nisu mogli istaknuti, jer im je to bilo zabranjeno, ali čim su zapreke uklonjene, nastali su deseci pa dosad i stotine crkava;

od kojih se neke ne bi trebale bojati usporedbe s mnogima iz zapadnih krajeva. Isto se može reći i s obzirom na likovnu kulturu: u gotovo nemogućim uvjetima nabavljeno je i sačuvano relativno mnogo.

U krajevima izvan Bosne i Hercegovine, franjevci dijele svoj doprinos hrvatskoj kulturi s brojnim drugim redovnicima, benediktincima, dominikancima, pavlinima, isusovcima i drugima; u Bosni, oni su gotovo jedini.

ZUSAMMENFASSUNG

Franziskaner, Angehörige der Bosnischen Provinz, während ihres siebenhundertjährigen Bestehens auf dem Boden Bosniens (wie auch der Herzegowina), haben einen ausschlaggebenden Einfluss auf das Gestalten der kroatischen Kultur ausgeübt. Unter zahlreichen Formen ihres idealistischen Einsatzes für das geistliche Erhalten der Kroatischen Nation wird besonders hervorgehoben: 1. das Einwirken auf die Sprache, was sich in der Orientierung der mehrschichtigen religiösen Schriften dem christlichen Publikum gegenüber äußert: hernach wurde in der, meistens in Prosa geschriebener, Struktur die Grundlage des Aufbaues einer späteren vorstandardgemässer Periode realisiert; 2. die literarische Schöpfung, meistens religiöser und didaktischer Bestimmung doch durchwebt mit ausgesprochener Reflexivität und kräftigen volkstümlichen Ausdruck; dadurch werden besonders Matija Divković, Filip Laštrić, Stjepan Margitić, beziehungsweise Grga Martić oder Ivan Franjo Jukić als die Höhepunkte der kroatischen Literatur qualifiziert; 3. das Franziskaner-Volksschulwesen, das von der Gründung der ersten Schule dieser Art in Tolisa (1823) bis zur heutigen Zeit (mit der Tätigkeit von Fra Didak Buntić) den Bildungsniveau und den Geist der kroatischen Nation in Bosnien und Herzegowina entscheidend bestimmt hat.